

Bohuslav Litera

CESTA NA VÝSLUNÍ

**Zahraniční politika Sovětského svazu
1917-1945**

edice **bod**

Bohuslav Litera

CESTA NA VÝSLUNÍ

**Zahraniční politika Sovětského svazu
1917-1945**

DOKOŘÁN

Bohuslav Litera

CESTA NA VÝSLUNÍ

Zahraniční politika Sovětského svazu 1917–1945

© Bohuslav Litera, 2015

Illustrations © archiv autora, 2015

Maps © Dokořán, 2015

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Klára Soukupová.

Recenzovali doc. PhDr. Jan Eichler, CSc., PhDr. Emil Voráček, DrSc.

Obálka (s použitím sovětského plakátu s tématem válečného spojení), grafická úprava a konverze do elektronické verze Miloš Jirsa.

Vydalo v roce 2015 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5, dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz>

jako svou 799. publikaci (208. elektronická).

ISBN 978-80-7363-739-2

Historia magistra vitae.

Marcus Tullius Cicero

Historie světa je souhrn událostí, kterým se bylo možno vyhnout.

Bertrand Russell

*Někdy váhám nad tím, jestli svět řídí chytráci, kteří si s námi hrají,
nebo imbecilové, kteří to myslí vážně.*

Mark Twain

Tuto knihu věnuji památce rodičů,
Bohumily a Vojtěcha Literových,
stejně jako dceři Šárce, synovi Lukášovi
a jejich rodinám.

Obsah

Úvod	9
Východiska: ideologie a realita.....	15
 1. Říjnová revoluce, Nová ekonomická politika a hledání cest z izolace, 1917–1928	23
Dědictví minulosti	23
Brest Litevský: Jednání o mír	26
Formování lidového komisariátu zahraničních záležitostí	36
Pařížská mírová konference a Rusko	40
NEP a zahraniční politika.....	45
Janov a průlom v Rapallu	50
Střídavé úspěchy	55
Čínská karta. Epizoda s velkými důsledky.....	57
Válečná hrozba	65
 2. Zahraniční politika Moskvy v turbulentním světě, 1928–1939	71
Velká hospodářská krize, Německo a Sovětský svaz	73
Dálnévýchodní krize.....	78
Moskva a Československo.....	80
Revize zahraničněpolitické linie, politika kolektivní bezpečnosti	82
Politika kolektivní bezpečnosti a lidových front	88
Moskevské procesy, velký teror	93
Mnichovská krize	96
Na rozcestí: jaro-léto 1939	101
Dálnévýchodní válečný problém	105
Neplodná trojstranná jednání	106
Rozhovory s Hitlerem.....	110
 3. Spojenectví s Hitlerem, 1939–1941	121
Násilná transformace nových území.....	127
Od spolupráce k válce	130
 4. Válečná protifašistická koalice, 1941–1943	143
Ve spojenectví proti nepříteli	143
Formování spojenectví.....	148
Válka a Lend-Lease	155

Uzavření spojeneckých dohod	158
Moskva a emigrační vlády v Londýně	166
Polsko-sovětské válečné vztahy ve znamení napětí	167
Definitivní zlom	174
K novým začátkům? Československo-sovětské vztahy 1941–1943	176
Výstavba československé vojenské jednotky v SSSR	180
Moskva a československo-polská jednání o konfederaci	186
Prosinec 1943, moskevská jednání E. Beneše	192
Politika Moskvy vůči zemím střední Evropy za války	201
5. Protifašistická koalice, od Teheránu k Postupimi	205
První konference Velké trojky	205
Konference v Teheránu	208
Varšavské povstání	215
Příprava poválečného uspořádání světa. Konference v Jaltě	226
Československo-sovětské vztahy: secese Podkarpatské Rusi	236
Formulování sovětské poválečné politiky vůči střední a východní Evropě	241
Signály blížící se studené války	242
Znepokojení a dočasné zklidnění	245
Vsuvka: K programu Lend-Lease	249
Napjaté jaro 1945	250
Složitá cesta k Postupimi	252
Závěr	264
Poznámky	270
Summary	299
Seznam pramenů a literatury	303
Seznam zkratk	312
Jmenný rejstřík	313

Úvod

Po první světové válce a po občanské válce v Rusku, která na ni bezprostředně časově navazovala, se zahraničněpoliticky naprosto izolované sovětské Rusko, jehož noví vládcí v něm hodlali vybudovat zcela novou, beztřídní společnost, stalo po Spojených státech druhou světovou velmocí, která sice trpěla řadou velkých deficitů, zvláště ekonomických, avšak jednalo se o mocnost, jež se Spojenci následně porazila nacistické Německo a státy Osy. Válečná tažení přivedla její vojska hluboko do střední Evropy a na Balkánský poloostrov, do oblastí, jež v následujících desetiletích hluboce ovlivňovala, a postupně spoluvytvářela vývoj celého světa. Cesta, kterou se ubírala sovětská zahraniční politika v období od října 1917 do konce druhé světové války, kdy s podporou rostoucí ekonomické a vojenské moci dosáhla tohoto postavení, byla ovšem velice složitá, plná zlomů a radikálních obrátů, z nichž některé vyvolávaly a budou i nadále vyvolávat silné emoce a diskuse.

Pokud povedeme přímou příčinnou linii mezi první světovou válkou, zhroucením carského samoděržaví v Rusku v únoru 1917 a s dalším vývojem, můžeme dojít k závěru, že nepřímo vlastně způsobila Říjnovou revoluci roku 1917, v níž se chopila moci bolševická strana, tehdy ještě Sociálně demokratická dělnická strana Ruska (bolševiků), která v krátké době radikálně změnila celé Rusko a totéž hodlala učinit s jeho zahraniční politikou. Mocnost, která otevřeně prosazovala revoluční ideologii, různými způsoby ovlivňovala vnitropolitické systémy v řadě zemí tím, že působila na štěpení sociálnědemokratických a socialistických stran a z levých křídel formovala komunistické strany, které později více než dvě desetiletí řídila. Mezinárodněpolitická scéna jí byla zprvu téměř uzavřena a sovětské Rusko zůstávalo silně izolované. Avšak již ve 30. letech byl Sovětský svaz přijímaným členem mezinárodního společenství, byť spíše s nutností, a o několik roků později se za druhé světové války změnil ve velmi ceněného, i když opět stále podezříváného spojence.

Západní mocnosti měly tendenci považovat Rusko za orientální despocii a jejich obavy z ní se táhly do staletí vzdálené minulosti. Pro Evropany bylo příliš neznámé a nepředvídatelně rozlehlé, s neobvyklými zvyky a chováním. Současně však od doby, kdy začalo v 17. či 18. století stále výrazněji zasahovat do evropských záležitostí, bylo naopak v jistém ohledu až příliš blízké. Ostatně sanitní kordon vytvořený po první světové válce byl podle britského ministra zahraničních věcí lorda Curzona projektován proto, aby „bránil západní civilizaci před komunismem“.¹

Rozdíly mezi Ruskem a Západem se ještě prohloubily po říjnu 1917 prvními kroky sovětské vlády, která publikovala velkou sérii tajných dokumentů k zahraničněpolitickým cílům ruských (stále ještě) spojenců a k vyjednávání o ukončení války, ale prohloubily se také kvůli sovětské podpoře Západem různě interpretovanému komunismu, který byl vždy nepřátelský k liberálním demokraciím. Teprve přijetí Nové ekonomické politiky (NEP) vyvolalo jisté naděje, že dojde k modifikaci sovětského režimu, avšak ten se již od přelomu 20. a 30. let opět transformoval a zvýraznil svoje odlišnosti od klasických demokracií ve všech sférách. Nicméně se SSSR podporou urychlené modernizace, probíhající v této době, a výstavbou velké (i když jak ukázaly první měsíce Velké vlastenecké války nevycvičené a celkově slabé) armády dostal na mezinárodněpolitické výsluní, přestože si sám udržoval od vývoje na mezinárodní scéně jistý odstup.

Při nástinu sovětské zahraniční politiky v tomto období jsme věnovali ze zřejmých důvodů zvýšenou pozornost zvláště československo-sovětským vztahům za druhé světové války a současně vztahům mezi Moskvou a polskou londýnskou emigrační vládou, a to mj. proto, že polská otázka se již koncem války stala zdrojem rozporů mezi velmocemi a posléze první fáze studené války.

Při zpracování tématu jsme položili zvýšený důraz především na využití dostupných edic dokumentů a materiálů. V prvé řadě se jednalo o edici „Dokumenty vněšněj politiky SSSR“, zvláště ty její díly, které „pokrývají“ kritické období let 1939–1941. V roce 2010 sice vyšel ještě XXV. svazek edice zahrnující rok 1942, obje-

vil se však v malém nákladu 500 kusů, takže je zcela nedostupný. Má ovšem obsahovat téměř 500 dokumentů dosud většinou nikdy nepublikovaných.

Celá řada edic dokumentů je zaměřena na konkrétně tematicky a časově vymezené problémové okruhy, zvláště pochopitelně za druhé světové války, na vznik protifašistické koalice a její fungování. Ty jsou sice důležité, avšak použitelné především při speciálním výzkumu dějin diplomacie období druhé světové války. Jedná se o sovětskou třídílnou edici, která byla vydána těsně po skončení války, dále příslušné díly americké edice „Foreign Relations of the United States“, z nichž některé jsou věnovány výhradně spojeneckým konferencím za války. Hlavní dokumenty a záznamy k druhé světové válce, včetně konferencí mocností protifašistické koalice, obsahuje cenná dvoudílná Šnejdárkova práce *Druhá světová válka v dokumentech a fotografiích*.²

Spojeneckou diplomacii doplňuje několik edic dokumentů z korespondence vrcholných státníků protifašistické koalice³ a dále dokumenty k vzájemným dvojstranným vztahům velmocí. Ze sovětské strany se jedná o řadu „Sovetsko-amerikanskije otnošenija vo vremja Velikoj Otěčestvennoj vojny 1941–1945“ a obdobnou „Sovetsko-anglijskije otnošenija vo vremja Velikoj Otěčestvennoj vojny 1941–1945“ a příslušné díly edice FRUS.⁴ Samotný vznik koalice ze sovětské strany, resp. výměnu depeší a Stalinových instrukcí Molotovovi v letech 1941–1942 ukazuje na dokumentech zvláště Oleg Ržeševskij.⁵ Všechny výše uvedené materiály jsou sice klíčové pro analýzu vzniku protifašistické koalice a aktivit jejích tří hlavních států, avšak pro přehlednou práci mají jen omezený význam, a proto řada z nich zůstala nevyužita. Doplňuje je Churchillovo dílo *The Second World War* (Druhá světová válka), i když se jedná fakticky o paměti. Obsahuje však autorovy pohledy na koalici, byť nepochybně ovlivněné také dobou, kdy dílo psal, a především množstvím dokumentů, poselství, telegramů apod. K nim se řadí paměti mj. Averella Harrimana, Sumnera Wellse aj.⁶

Pro československo-sovětské vztahy jsou podstatné dvě velké edice. Starší „Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů“⁷ sice obsahuje množství dobového balastu,

avšak současně přináší texty všech důležitějších dohod a dalších dokumenty. Pro válečné období má zásadní význam edice „Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních“,⁸ jejíž dva díly obsahují velké množství dokumentů k celé šíři problematiky československo-sovětských vztahů za druhé světové války. Pro sovětsko-polské vztahy je zásadní edice dokumentů „Sprawa polska w czasie drugiej wojny swiatowej na arenie miedzynarodowej“.⁹

Vlastní literatury k sovětské zahraniční politice je nepřehledné množství, od dobové po současnou, a především zaměřenou na jednotlivá období, problémy a vztahy Moskvy vůči jednotlivým zemím či teritoriím, takže jen její základní přehled by vyžadoval speciální výzkum, řadu speciálních studií a knih. Její malý a zdaleka ne úplný přehled podává bibliografie v závěru této práce.¹⁰ Zmiňme jen knihy Leonida Nežinského a Valerije A. Šiškina,¹¹ přičemž první z uvedených autorů poněkud více zdůrazňuje roli stranických orgánů při formulování zahraniční politiky a také při řízení Kominterny, některých komunistických stran a jejich financování. Pro období 30. let jsou stále nosnými práce Jonathana Haslama, byť větší část z nich napsal již v 80. letech, tedy dávno před tzv. archivní revolucí, před otevřením ruských archivů, která se však dotkla v daleko větší míře jiných sfér než zahraniční politiky SSSR.¹²

Práce je chronologicky rozdělena podle relativně dobře definovaných mezníků. Úvod obsahuje stručný nástin pramenů a literatury, pokus vymezit ideologické a mocenské základy sovětské zahraniční politiky a rozdělení práce do kapitol. Druhá kapitola pokrývá časové období od Říjnové revoluce po tzv. válečnou hrozbu, kdy se patrně i bolševickému vedení zdálo, že Sovětskému svazu hrozí nepřátelská intervence. I když k ní nedošlo a ve skutečnosti žádné nebezpečí intervence neexistovalo, stala se „odrazovým můstkem“ pro stalinskou transformaci Sovětského svazu od konce 20. let. Celé období bylo velmi složité a začalo snahou nové bolševické vlády vystoupit za jakoukoliv cenu, od tvrdé brestlitevské smlouvy z první světové války, po výrazné změny, které přineslo přijetí Nové ekonomické politiky (NEPu). Jednalo se svým způsobem o rozdělení vnější politiky sovětské-

ho státu na dvě linie: relativně klasickou zahraniční politiku sovětského státu jako takového a revoluční linii, reprezentovanou – i když nikoliv výlučně – Kominternou.

Následující, třetí kapitola opět pokrývá zhruba desetiletí, roky 1928 až 1939, které bylo ještě podstatně turbulentnější a rizikovější vzhledem k volbám variant další strategie sovětské zahraniční politiky i jejích konkrétních kroků. Odrazilo se to mj. ve dvou zcela zásadních obrazech v jejím zaměření. Klíčovým se jeví rychlý růst německého vypjatého nacionalismu a nástup Adolfa Hitlera k moci v lednu 1933, který vedl k přerušení dosavadní rapallské linie a na francouzský popud k obratu Moskvy ke Společnosti národů a přijetí politiky kolektivní bezpečnosti. Se změnou politiky SSSR korespondovala také kompletní změna v přístupu Kominterny k mezinárodnímu dění. Od VII. kongresu v roce 1935 začala oficiálně prosazovat politiku vytváření širokých lidových front v boji proti fašismu. Obě politiky, jak SSSR jako státu, tak Kominterny, neuspěly a po Mnichovu 1938 je Moskva postupně zavrhlá. Za mnichovské krize zaujala opatrný postoj. Její hlavní snahou bylo nenechat se jednostranně zatáhnout do konfliktu, i když zřetelně dávala najevo ochotu vstoupit do paktu proti Německu.

Mnichov signalizoval neúspěch dosavadní politiky, který ještě podtrhla okupace zbytku Československa 15. března 1939. Vzhledem k tomu, že se následná jednání Moskvy s Velkou Británií a Francií ukázala jako zcela neplodná, Stalin akceptoval německé návrhy na „přestavbu“ východní Evropy, neboť kromě smlouvy Molotov–Ribbentrop o neútočení z 23. srpna 1939 dostal Sovětský svaz tajným protokolem určené zájmové sféry v důležitých oblastech.

Další kapitola je proto věnována sice krátkému, avšak značně kontroverznímu období sovětsko-německé spolupráce v letech 1939–1941. Moskva v této době využila ustanovení tajného protokolu a vynutila si připojení většiny zmíněných území k Sovětskému svazu, v případě Finska si po válce s ním prosadila také důležité teritoriální ústupky. Současně také rozvinula s Německem rozsáhlou obchodní výměnu, byť v politické sféře se jejich vztahy začínaly od konce roku 1940 zhoršovat.

Závěrečné dvě části se zabývají rozšířením druhé světové války i na Sovětský svaz, vznikem protifašistické koalice a jednotlivými fázemi, jimiž procházela, včetně tří rozhodujících setkání na nejvyšší úrovni (Teherán, Jalta, Postupim), ale také problémy, z nichž některé přešly do poválečné doby a staly se základními kameny počátků studené války. Z logických důvodů je zde věnován zvýšený prostor československo-sovětským a polsko-sovětským vztahům, a to také z toho důvodu, že válečné operace přivedly Rudou armádu a s ní rozhodující mocenský vliv Moskvy do střední Evropy.

Současně se zde nabízí jistá možnost ukázat rozdíly v přístupu Moskvy vůči vládě, která byla od samého začátku rozhodnuta s ní spolupracovat a nevyvolávat spory či konflikty, a vládě, jejíž vztahy s SSSR byly zatíženy od počátku navázání vztahů velmi silnými staršími a především zcela nedávnými animozitami, které byly za války ještě dále velmi výrazně posíleny odhalením katyňského masakru a teritoriálními spory Spojenců a polské londýnské emigrační vlády či povstáním ve Varšavě. Moskva řešila ze svého hlediska problém tím, že vytvářela druhé mocenské centrum v Polsku a ničila mocenské pozice polské londýnské emigrační vlády v samém Polsku, i za cenu fyzické likvidace protivníků.

Koncem války, kdy rychle slábl původní jednotící prvek protifašistické koalice a porážka Osy byla již jen otázkou času, se stále více prosazovaly parciální zájmy jednotlivých členů a rozpory mezi nimi začínaly zatěžovat jejich spolupráci a možnosti dohody. V tomto ohledu Stalin tvrdě prosazoval bezpečnostní zájmy Moskvy bezohledným vytvářením pásma spřátelených států okolo jeho západní hranice s výhledem na možné a otevřené přerůstání „přátelství“ a satelizace těchto zemí v jejich plnou podřízenost Moskvě. Patrně také v euforii z vítězství a ještě ve spolupráci se Spojenými státy a Velkou Británií vznesl Stalin další požadavky podobného charakteru vůči Turecku, což o rok později vyvolalo v USA a ve Velké Británii obavy ze sovětského úroku proti Turecku a ve spojení s manévry Moskvy v Íránu opět posílilo trendy vedoucí ke studené válce.

VÝCHODISKA: IDEOLOGIE A REALITA

V říjnu 1917, v době, kdy se bolševická strana¹³ chopila v Rusku moci, měla již k dispozici hlavní teze a zformulovaná ideologická východiska pro hodnocení tehdejších mezinárodních vztahů, hybných sil vývoje a postojů, které by bolševická vláda měla zastávat na mezinárodní scéně. Jejich základem se stala analýza stavu tehdejšího světa zpracovaná Vladimírem I. Leninem v brožuře „Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu“ z roku 1916. Lenin v ní se silným využitím rozborů, analýz a kritiky Johna A. Hobsona a řady dalších autorů identifikoval ze svého ekonomizujícího pohledu hlavní rysy světa na počátku a v prvních letech 20. století.¹⁴

Došel k závěru, že:

- 1) kapitalistický výrobní způsob zvítězil v celosvětovém měřítku a že pozůstatky feudalismu či jiné sociálněekonomické formy již nejsou důležité a určující vývoj světa;
- 2) došlo ke splynutí finančního a průmyslového kapitálu;
- 3) vznikla tak mocná finanční oligarchie;
- 4) vývoj světové ekonomiky závisí nejen na vývozu zboží, ale především na kapitálu;
- 5) světové monopoly si rozdělily světové trhy;
- 6) imperialistické státy dokončily rozdělení světa mezi sebe tím, že ovládly méně rozvinuté země a přetvořily je v kolonie či závislé země.¹⁵

V takto rozděleném světě podle Lenina probíhala soutěž a konflikty mezi imperialistickými mocnostmi o zdroje, trhy a investice, neboť již nezbyval žádný volný prostor, kam by expandovaly. Došel proto k závěru, že bude mezi mocnostmi a jejich bloky docházet k vzájemným meziimperialistickým válkám o přerozdělení trhů, zdrojů a kolonií a že tento základní rozpor a války budou oslabovat celý imperialistický systém až k bodu jeho zhroucení.

Dále dovozoval, že z imperialistického systému nejdříve odpadne logicky jeho nejslabší článek, nejslabší stát. V tom Lenin

spatřoval šanci pro Rusko. Z jeho nové teorie o socialistické revoluci, kterou se výrazně odlišil od teorie Marxovy, totiž vyplývalo, že vzhledem k nerovnoměrnému vývoji kapitalismu v jednotlivých zemích socialistická revoluce nevypukne v nejvyspělejší zemi, tak jak předpokládal Marx, nýbrž naopak v nejslabších člancích kapitalistické soustavy. Takovým zemím, či dokonce jen jediné z nich se během válek mezi imperialistickými státy podle Leninových představ naskytne možnost přeměnit tyto války v občanské, zaměřené proti vlastním vykořisťovatelům. V jejich průběhu, resp. již na začátku by se na převzetí moci připravená proletářská strana chopila vlády, provedla by socialistickou revoluci a nastolila diktaturu proletariátu.

Vzhledem k tomu, že Lenin provedl v teorii korekturu ohledně podmínek nutných pro vypuknutí socialistické revoluce a že vytvořil i předpoklad, že může vypuknout jen v několika, či dokonce jen v jediné zemi, bylo nutné uvažovat o situaci, kdy na mezinárodním poli budou po nějakou dobu současně existovat státy s různými sociálněpolitickými systémy: socialistické a kapitalistické. Z Leninovy teorie ovšem vyplývalo, že jejich vztahy budou antagonistické, protikladné, a to do té doby než zvítězí socialismus ve světovém měřítku. Lenin tak využil nerovnoměrného vývoje zemí k tomu, aby zdůvodnil socialistické revoluce, aby ho učinil klíčovým faktorem při jejich vzniku a současně aby nastínil základní třídní povahu vztahů mezi socialistickými a kapitalistickými státy. Celkově se jednalo o typicky manicheistické, bipolární vnímání a vidění světa jako kolbiště mezi dobrem (komunismem) a zlem (kapitalismem či imperialismem), doplněné navíc ještě velmi silným spasitelským komplexem.

Když se bolševická strana chopila moci, měl jejich vůdce připravenou ideologicky odůvodněnou základní teorii mezinárodních vztahů, jejíž ideologickou část by bylo možné sumarizovat následovně:

1) Mezinárodní vztahy jsou pokračováním vnitropolitického třídního boje na mezinárodní scéně.

2) Zde vládou mezi dvěma sociálně-ekonomickými systémy (socialismem a kapitalismem) nesmiřitelné rozpory.

3) Imperialismus je svojí podstatou militaristický a agresivně výbojný.

4) Mezi imperialistickými státy a jejich koalicemi stále pokračuje boj o přerozdělení moci, což vede k tomu, že síly, které rozdělují tato centra, jsou silnější než ty, které je sjednocují.

5) Spory a konflikty mezi imperialistickými státy jsou stále, i když mají různou podobu a jsou stejně nevyhnutelné jako válka mezi socialismem a kapitalismem, neboť imperialistické státy se budou pokoušet „ventilovat“ napětí mezi sebou navzájem na úkor sovětského Ruska či posléze Sovětského svazu a budou se ho pokoušet zničit.

6) V dlouhodobém výhledu bez přesnějšího časového určení se však poměr sil mezi socialismem a kapitalismem nakloní ve prospěch socialismu. Takový vývoj byl podle Lenina historicky predeterminován a dán nejen vyostřováním meziimperialistických rozporů, ale také kvalitativně vyšší úrovní socialistického výrobního způsobu, sílícím národněosvobozeneckým hnutím v koloniích a závislých zemích a skutečností, že socialistické revoluce budou vítězit v dalších zemích.

Z takto definovaných základních ideologických premis vyplývalo nejen množství možných interpretací takovýchto postulátů, ale také principy, kterými se řídila, či spíše teoreticky měla řídit sovětská zahraniční politika, a tudíž sovětské přístupy a postoje na mezinárodní scéně. Uvedené principy by bylo možné definovat následovně:

1) Vzhledem k tomu, že imperialistické státy se řídí teorií mezinárodních vztahů imperialismu a operují v třídně rozděleném světě s jeho meziimperialistickými rozpory, či dokonce válkami, sovětská zahraniční politika by měla být vedena v podstatě nejen klasickou diplomacií po mezistátní linii. Současně by sovětské Rusko a pak i Sovětský svaz měly přispívat k prohloubení „vnitřních protikladů“ v jednotlivých imperialistických státech a těžit z nich maximum. Proto Moskva založila Kominternu (1919), podporovala, resp. iniciovala štěpení sociálnědemokratických stran a stimulovala vznik komunistických stran, které

podporovala. Současně podporovala nejrozumnější mírová hnutí a organizace, ale také přímo konkrétní akce (stávky aj.) v kapitalistických zemích.

Sovětské Rusko a od roku 1922 Sovětský svaz tudíž sledovaly současně dvě naprosto nesourodé a vzájemně se vylučující linie: princip mírového soužití států s různým sociálněpolitickým zřízením, který se v praktické rovině promítal do snahy o zajištění co nejvhodnějších podmínek pro SSSR a jeho zájmy, a princip proletářského, později od 70. let 20. století socialistického internacionalismu, jehož projevem byla snaha o podporu zprvu socialistické revoluce, po druhé světové válce národněosvobozeneckého boje koloniálních zemí, zvláště těch, které projevovaly levicové či zdánlivě levicové postoje či se přímo vydaly tzv. cestou nekapitalistického vývoje, až po podporu množství organizací a spolků, jejichž aktivity i jen samotná existence Moskvě vyhovovaly.

Z takto duálně pojaté vnější politiky, resp. chování na mezinárodní scéně a vůči jednotlivým zemím však pro Moskvu vyplývaly současně značně nepříjemné důsledky. Její podpora subverzivní linie, která měla zevnitř oslabovat kapitalistické státy, ovšem podkopávala důvěru jejich vládnoucích kruhů vůči Moskvě a její oficiální zahraniční politice. V některých kritických situacích s ní proto odmítaly spolupracovat, i když v některých případech to od nich byla spíše jen výmluva. Navíc po jistých konkrétních projevech této linie (např. sovětská podpora generální stávky ve Velké Británii v roce 1926) od vládnoucích kruhů západních států následovaly odvetné kroky, vedoucí až k přerušení či zmrazení diplomatických vztahů. V každém případě sovětská zahraniční politika, její návrhy a postoje na mezinárodní scéně působily nedůvěryhodně, což platilo především pro meziválečné období.

Během druhé světové války a po ní se Moskva již zdaleka tolik neuchylovala k akcím zaměřeným přímo na oslabení demokratických států a jejich vlád, nýbrž zvláště od poloviny 50. let volila nepřímou strategii, kdy se podporou národněosvobozeneckých hnutí a nově vznikajících rozvojových zemí třetího světa pokoušela získat ve strategicky významných oblastech světa spojení,

ovlivňovat jejich vývoj a nepřímo tak oslabovat demokratické státy. Neméně důležité bylo vojensko-strategické hledisko, získávání vojenských a zpravodajských základů v jiných částech světa a šíření projekce síly v globálním měřítku.

2) Koncepce nesmiřitelných rozporů mezi socialismem a kapitalismem vylučovala, aby bylo tzv. mírové soužití států s různými sociálně politickými systémy konečným cílem sovětské politiky. Stalo se zprvu pouze taktickým nástrojem, neboť spolupráce se Západem mohla být jen omezená a dočasná. Rozšíření jaderných zbraní po druhé světové válce, které by v případě konfliktu ohrozily samotnou existenci nejen lidstva, ale Země jako takové, si však vynutilo modifikaci přístupu k mírovému soužití. Ze vztahu mezi socialistickými a kapitalistickými státy fakticky byla vyloučena jaderná válka, resp. vlastnictví kvant jaderných zbraní po několika zkušenostech donutilo jaderné mocnosti k velmi opatrnému postupu na mezinárodním poli, ve vzájemných vztazích a krizových situacích. Jejich soupeření se přesunulo zvláště do třetího světa, kde proti sobě vedly i nepřímé války (Korea, Indočína, Střední východ), a do sféry ekonomiky, propagandy a ideologie.

3) Sovětské vedení stále očekávalo, že nepřátelské imperialistické mocnosti využijí hospodářské slabosti Sovětského svazu a později zemí sovětského bloku k ekonomickému nátlaku. Z toho pak vyplývalo, že v ekonomickém ohledu musely být Sovětský svaz a jeho blok soběstačnými, a že proto musejí sledovat autarkní hospodářskou politiku bez ohledu na náklady.

4) Po vzniku sovětského bloku koncem 40. let zaujala výrazné místo v sovětské zahraniční politice „obrana“ těchto režimů před nebezpečím kontrarevoluce a obnovy kapitalismu v nich. Po intervenci Moskvy v Československu v srpnu 1968 byla tato linie formalizována přijetím tzv. Brežněvovy doktríny, která vycházela z tvrzení, že absolutní prioritou socialistických zemí je obrana socialismu v těch z nich, kde by byl ohrožen.

Podle teorie měly být hybnými silami vývoje socialistické výrobní síly, v realitě se však kvůli stálému hospodářskému zastávání Sovětského svazu za Západem v sovětské zahraniční

politice stále více prosazovaly vojenské a geopolitické faktory nad ekonomickými či politickými. Sovětští předáci se stále více přidržovali v podstatě jednoduchých variant reálné politiky, bez většího ohledu na ideologické floskule, které v lepším případě soužily jen k odůvodnění jejich kroků a akcí. Právě zde se projevovala dichotomie mezi ideologickou a realistickou, či dokonce imperiální stránkou sovětské zahraniční politiky. Využívání realpolitik ovšem sovětské vedení až do Gorbačova nepřiznávalo a popíralo ho. Tyto prvky mocenské stránky sovětské zahraniční politiky je však možné bez větších problémů identifikovat z konkrétních postupů sovětské zahraniční politiky i případech projevů jejich představitelů.

1) Moc, vliv a prestiž každé země v mezinárodních vztazích závisí na rozloze a počtu obyvatel daného státu, na jeho přírodních zdrojích, průmyslové a zemědělské produkci, ale také na přístupech a možnostech využití takových zdrojů mimo vlastní území. Expanze a kontrola nových území by posílila vliv a prestiž Sovětského svazu.

2) Nejdůležitějším faktorem, který rozhoduje o postavení států na mezinárodní scéně a v mezinárodních vztazích, je jeho vojenská síla.

3) Vnější nátlak, jehož nejlepším nástrojem je vojenská síla, může ovlivnit vnitřní politiku a poměry jiných států a jejich zahraniční politiku.

4) Moskva vždy kladla velký význam na tzv. poměr sil mezi socialismem a kapitalismem, který odvozovala od svého vlivu ve světě. Z vojenského hlediska, ale také z hlediska zahraniční politiky z toho pro sovětské vedení vyplývalo, že sovětská armáda posléze doplněná vojsky spojeneckých států sovětského bloku musí být nejméně stejně silná jako kombinovaná síla potenciálních nepřátel, a pokud možno ještě větší. V tomto směru ostatně navazovala na staré ruské vojenské tradice.

5) Vzhledem k třídní rozdělenému světu není možné spoléhat se na záruky kapitalistických států. Bezpečnost Sovětského svazu, sovětského bloku a jeho dalších spojenců musí být proto zajišťována jednostranně. V procesu zajišťování bezpečnosti jsou

sice důležité politické nástroje, smlouvy s kapitalistickými státy, avšak rozhodující váhu má vojenská síla Sovětského svazu.

6) Buržoazní pojetí občanských práv, demokracie, pluralismu, volného toku informací a myšlenek stejně jako na druhé straně nacionalismus jsou neslučitelné se socialistickou demokracií, která by měla být na vyšší úrovni a využívána jen k rozvracení socialistického zřízení. Proto proti nim musí být stále veden rozhodný ideologický boj. Pokud by byl socialismus v některé zemi ohrožen, musí jí být poskytnuta pomoc případně i vojenským zásahem. O něm, vzhledem ke své váze v rámci sovětského bloku, v poslední instanci rozhodovalo sovětské vedení.

Při praktické realizaci sovětské zahraniční politiky se navzájem prolínaly její ideologické aspekty s mocenskými a je často velmi obtížné, až nemožné odhadnout, která stránka v konkrétním případě převládla. Na přístupu bolševiků k zahraničněpolitické agendě je patrné, že byli realisté, i když si vytyčili utopický cíl. Od samého začátku byla realizace a směry sovětské zahraniční politiky striktně kontrolovány centrem, zpočátku zvláště Leninem, posléze nejvyššími funkcionáři strany, ale vždy (snad kromě let plné stalinské diktatury) konsenzem členů politbyra. Jen ti, a to ještě v limitované míře, měli přístup k informacím z ciziny i o stavu Sovětského svazu, zvláště o vojenských a strategických záležitostech.

Po období revolučního nadšení již v září 1924 položil Josif V. Stalin důraz na vzájemné propojení ideologie a mocenských přístupů k zahraniční politice a v podstatě aplikoval svoji a Bucharinovu teorii výstavby socialismu v jedné zemi i na zahraniční politiku. Zdůraznil tehdy, že sovětská moc v Rusku je jedinou, která zničila vlastní imperialismus, že Sovětský svaz je jedinou zemí, která bojuje proti nové válce, hájí nezávislost a svobodu koloniálních zemí, a proto „utiskované masy v něm vidí spojení v osvobození od imperialismu“.¹⁶

Počátkem srpna (1. 8.) 1927 pak Stalin dále podtrhl, že to, co vytyčuje předěl mezi revolucionáři, internacionalisty a ostatními, je jejich postoj k bezpodmínečné a bezvýhradné obraně Sovětského svazu. „Revolucionář“ je podle něho „ten, kdo bez

výhrad, bezpodmínečně [...] je připraven hájit SSSR [...]. Internacionalista je ten, kdo bez výhrad, kolísání, bezpodmínečně je připraven hájit SSSR, protože SSSR je základnou světového revolučního hnutí a protože nelze hájit a rozvíjet toto revoluční hnutí, aniž se brání SSSR.“¹⁷

Stalin tak již tehdy nastínil základní názor Moskvy, totiž že Sovětský svaz je základem a oporou světového revolučního hnutí, a proto ho musí každý revolucionář bránit. Z takového přístupu zaměřeného spíše na obranu než na šíření světové revoluce nepřímo vyplývalo, že sovětská pomoc revolučním hnutím, resp. komunistickým stranám jistě bude pokračovat, avšak jen do té míry, aby byly zajištěny bezpečnostní potřeby Moskvy, a pokud možno nebyly ohroženy její zájmy. Stalin navíc vyžadoval absolutní podřízenost revolucionářů politice bolševické strany.

Sovětská zahraniční politika tedy vycházela z ideologických premis, ale ve svých konkrétních přístupech musela čerpat z celé řady vzájemně propojených vnějších i vnitřních faktorů, počínaje obrovskou geografickou rozlohou, která jí dávala základní evropskou i asijskou dimenzi, přes geopolitické a historické vazby či sociální, ekonomické, politické a vojenské podmínky, které determinovaly projekci sovětské zahraniční politiky ve světě. Co se týče tzv. světové revoluce, Stalin sám se měl prý již v lednu 1940 vyjádřit v tom smyslu, že sovětová revoluce je jako jednorázový akt nesmyl, neboť se uskutečňuje v různých zemích v různé době.¹⁸ Ostatně ani v předchozích letech na rozdíl od Lenina s ideou světové revoluce neoperoval. Vzhledem k tomu, že položil absolutní prioritu na obranu Sovětského svazu, se zdá, že Stalin poněkud zatlačil do pozadí myšlenku světových revolucí ve prospěch obrany, což neznamenal, že by nebyl připraven využít příležitostí k „posílení“ SSSR jeho teritoriální expanzí.

1. Říjnová revoluce, Nová ekonomická politika a hledání cest z izolace, 1917–1928

DĚDICTVÍ MINULOSTI

I když bolševický režim ostentativně odmítal carskou říši a samoděržaví a akceptoval jen tzv. pokrokovou historii, omezenou na dějiny dělnického hnutí, musel také čelit výzvám, které vznikly v minulých staletích. Ruské samoděržaví se zapojovalo do evropské politiky již několik století, avšak zvláště výrazně během napoleonských válek a po nich. Současně se také tradičně zaangažovalo v Asii, kde šly jeho kroky zvláště na úkor Číny. Koncem 19. století se však v souvislosti s prudkým mocenským vzestupem Japonska stále více střetávalo s touto zemí. Ruská expanze na jih (na Kavkaz a do střední Asie) vedla k dalším střetům a válkám s tradičním nepřítelem – s Osmanskou říší, ale od poloviny 19. století také s Velkou Británií a počátkem 20. století s Japonskem. Ruská zahraniční politika kolísala mezi evropskou a asijskou orientací, kdy po neúspěchu v jednom směru, preferovala směr druhý. Klíčová však zůstávala západní hranice ruské říše, vztah k sjednocenému a rychle sílícímu Německu, a zvláště vůči Rakousku-Uhersku, s nímž se střetávala na Balkánském poloostrově. Snaha vyvážit německou sílu a začínající expanzivitě Německa v zahraniční politice vedla Rusko ke spojení s Francií, která měla s Německem „nevyřízené účty“ naposledy z let 1870–1871.

Řada diplomatických a vojenských porážek v 19. a na počátku 20. století si vynutila modernizaci Ruska. Porážka v krymské válce (1853–1856) donutila cara Alexandra II. k sérii postupných reforem, včetně zrušení nevolnictví, a drsná porážka ve válce s Japonskem vedla k revoluci 1904–1905 a k posunům směrem ke konstituční monarchii a vytváření zárodků občanské společnosti. Vyčerpání způsobené první světovou válkou vyústilo

v Únorovou revoluci roku 1917 a v dvojvládí v podobě existence slabnoucí prozatímní vlády a sovětů, které vyvrcholilo ve ztrátě podpory prozatímní vlády a v Říjnové revoluci, již se bolševická strana 7. listopadu 1917 chopila moci.¹ Přes noc se z malé opoziční strany (i když za dvojvládí sílila a Lenin ji od založení připravoval na převzetí moci) stala vládnoucí strana obrovské země. Zformovala svoji vládu v nepřátelském světě, v zemi na samém pokraji vojenského a hospodářského kolapsu, v řadě oblastí a větších měst s kritickou zásobovací krizí a s jen velmi mlhavými představami o novém systému a pochopitelně také bez jakýchkoliv relevantních zkušeností.

Novou vládu, tehdy ještě koaliční – neboť do ní vstoupila levá frakce strany eserů, tzv. leví eseri, kteří byli v řadě ohledů (zemědělství, venkov, zahraniční politika) ještě radikálnější než bolševici – zformoval Vladimir I. Lenin. Lidovým komisařem zahraničních záležitostí² se stal Lev D. Trockij, který ovšem považoval systematickou, každodenní činnost svého komisariátu za „buržoazní přežitek“, a proto se aparát nového komisariátu (ministerstva) začal formovat až koncem roku 1917. Vzhledem k tomu, že většina starých, carských diplomatů v cizině odmítla uznat bolševickou vládu, byli příkazem NKID z 9. prosince 1917 propuštěni. Sovětskými představiteli v cizině se proto zpočátku stala řada emigrantů, prominentních členů bolševické strany, kteří se (mj. Maxim M. Litvinov) často ještě nevrátili zpět do Ruska.³

Základní ideologický rámec zahraniční politiky nového režimu, tak jak ho zformuloval Lenin, musel akcentovat situaci v oslabené zemi, zájmy nového režimu, které se měly diametrálně lišit od vedení politiky starého, carského režimu a imperialistických států obecně. V daný okamžik byly v souladu se zájmy drtivé většiny obyvatelstva, totiž ukončit válku.

Slib ukončit válku, což by vytvořilo příznivou situaci i pro bolševickou stranu, dal vlastně Lenin několikrát. Byl nepřímě obsažen v jeho teoretických postulátech a konkrétně ho vyslovil v roce 1917 krátce po Únorové revoluci a ještě před návratem do Ruska. Jednalo se o čtvrtý tzv. dopis z daleka, a to z března. Podtrhl v něm, že petrohradský sověť měl vyhlásit, že „není vázán žádnými smlouvami ani carské monarchie, ani buržoazních

vlád“. Dále podle něho měl zveřejnit všechny tajné smlouvy a vyzvat všechny válčící mocnosti, aby ihned uzavřely příměří. Mezi jeho podmínky míru ještě náleželo poněkud nerealistické osvobození všech kolonií i závislých a nerovnoprávných národů. Petrohradský sovět měl navíc podle Lenina vyhlásit, že zruší všechny dluhy a půjčky, a vyzvat dělníky, aby svrhli buržoazní vlády a předali moc sovětům dělnických zástupců.⁴

Jednalo se o kroky, které později realizovala jeho vláda, ale tehdy se ještě nezmnínil o základních podmínkách mírové iniciativy bolševické strany, tj. o míru bez anexí a kontribucí. Nicméně se již rázně vymezil vůči ruským spojeneckým závazkům a konvenční diplomacii, které striktně odmítl. Jeho vlastní vláda, zformovaná po Říjnové revoluci, zahájila svoji činnost vydáním dvou klíčových dekretů: dekretu o půdě a dekretu o míru, které vzápětí schválil II. sjezd sovětů. Ten také uznal Leninovu vládu, i když zatím jen jako prozatímní.

Sovětská vláda v dekretu o míru zdůraznila, že „navrhuje všem válčícím národům a jejich vládám, aby bylo ihned zahájeno jednání o spravedlivém a demokratickém míru [...] takovým mírem je podle názoru vlády okamžitý mír bez anexí a kontribucí.“⁵ Současně zdůraznila: „Tajnou diplomacii vláda ruší [...] a ihned přistupuje k úplnému zveřejnění tajných smluv potvrzených nebo uzavřených vládou statkářů a kapitalistů od února do října 1917. [...] Prohlašuje, že bezpodmínečně a okamžitě ruší veškerý obsah těchto tajných smluv...“⁶ Leninova vláda v dekretu vyzvala k okamžitému uzavření příměří a k zahájení rozhovorů o míru. Současně se v něm ovšem plně v duchu ideologie obracela k britské, francouzské a německé dělnické třídě s nepříliš maskovanou výzvou k revolucím a žádostí o jejich podporu s tím, že pochopí svůj úkol „osvobodit lidstvo z krize války“ a „pomohou nám dovést ke konečnému zdaru věc míru a zároveň věc osvobození pracujících a vykořisťovaných mas“.⁷

Dekret o míru měl sice silný propagandistický náboj, ale současně vyhlášoval oficiální přístup bolševické strany k zahraniční politice a její realizaci, včetně postoje v otázce války a míru, i když další praxe ukázala, že se jimi sovětská strana řídila spíše jen sporadicky a vždy pragmaticky. Dekret o míru měl však

také velmi výrazný praktický význam, neboť Lenin snad doufal v uzavření celkového příměří a dekret v každém případě dával jeho vládě možnost vyvést Rusko v čele s bolševickým režimem z války a soustředit všechny síly na krajně naléhavé vnitřní problémy, problém zásobování a začínající občanské války.

BREST LITEVSKÝ: JEDNÁNÍ O MÍR

Trockij jako komisař zahraničních věcí transformoval postuláty obsažené v dekretu o míru do dopisů, které 21. listopadu zaslal jeho vznikající komisariát vyslancům všech dohodových států v Rusku. Obsahovaly především základní výzvu, aby tyto státy přistoupily na příměří, které by bylo uzavřené na všech válečných frontách, a aby zahájily rozhovory o míru. Stejně dopisy zaslal Trockij také státům Čtyřspolku.⁸ Dohodové státy reagovaly na dekret o míru a Trockého dopis jako na propagandistický trik, kterým i do jisté míry byl, i když Lenin nepochybně doufal, že bolševická vláda nebude muset čelit německým či tureckým vojskům osamoceně, a nereagovaly na něj. Dohodové státy zaujaly nepřítliš jasnou pozici. Novou sovětskou vládu neuznávaly a již počátkem prosince 1917 Francie a Velká Británie začaly podporovat protibolševické síly, avšak své vyslance z Petrohradu neodvolaly.⁹

Následujícího dne (22. listopadu) Trockij sáhl k bezprecedentnímu kroku. Oznámil publikování tajných smluv a jiných diplomatických materiálů dohodových států, které měly odhalit a dokumentovat imperialistickou povahu politiky Dohody. Bolševický režim je současně odmítl uznat a být jimi vázán. V průběhu listopadu 1917 až února 1918 proto vskutku noviny *Pravda* a *Izvestija* otiskly na 130 tajných dokumentů, které pak vyšly jako brožura. Mezinárodní vztahy a kapitalistické státy musely čelit možná největší hrozbě své integrity v mezinárodní politice od francouzské revoluce 1789. Lenin navíc spoléhal na internacionální podporu dělnictva, které mělo provádět socialistické revoluce v jejich zemích. Bolševický režim pak v lednu 1918 sáhl k dalšímu bezprecedentnímu kroku, když zrušil všechny půjčky, které dostalo carské Rusko a prozatímní vláda od jiných států, a také vnitřní půjčky.

Propagandistický
plakát *Soudruh Trockij*
z roku 1919.

Státy Dohody ostře protestovaly a otištění prvních dokumentů nepochybně přispělo k tomu, že Velká Británie 24. listopadu oficiálně oznámila, že diplomaticky neuzná sovětskou vládu.¹⁰ Velká Británie a Francie vzápětí (14. prosince) podepsaly krátkou a 23. prosince rozšířenou verzi „Konvence Francie s Velkou Británií o jejich akcích v jižním Rusku“. Francouzská vojska měla operovat na sever od Černého moře, Britové pak na východě, přičemž okrajové části ruského území byly rozděleny na odpovídající sféry vlivu. 14. prosince obě mocnosti poskytly ruskému generálovi Alexeji M. Kaledinovi velkou částku 10 milionů liber šterlinků na vytvoření protibolševické armády o 2 milionech mužů.¹¹

Státy Čtyřspolku v čele s Německem se vyslovily k Trockého návrhu na zahájení rozhovorů o uzavření příměří příznivě. Dohodoví vyslanci sice protestovali, protože krok bolševické vlády považovali za porušení tajné spojenecké dohody z 5. září 1914,

kteřá zakazovala uzavření separátního míru s nepřítelem, avšak marně. Marně právě proto, že se bolševický režim programově vymezoval vůči imperialistickým státům a jejich tajné politice. Naproti tomu jedním z hlavních důvodů kladné odpovědi Čtyřspolku na sovětský návrh byla potřeba úplně vyřadit východní frontu, resp. Rusko z války, stáhnout odtud co nejvíce vojska a soustředit se plně na západní frontu, kde se po vstupu USA do války vedly rozhodující bitvy. Podmínky předběžného zastavení palby a nastolení příměří mezi Ruskem a Čtyřspolkem byly dohodnuty již 28. listopadu, ale Leninova vláda pozdržela formální uzavření příměří, aby dala čas Dohodě k odpovědi. Vzhledem k tomu, že byla ostře záporná, vstoupilo příměří na východní frontě v platnost počátkem prosince a 22. prosince se v Brestu Litevském konalo první zasedání mírové konference.

Sovětskou delegaci zprvu vedl předseda válečné rady II. sjezdu dělnických a vojenských zástupců Adolf A. Joffe, člen bolševické strany až od roku 1917. Jeho protějškem za státy Čtyřspolku byl kvůli váze Německa především jeho ministr zahraničního věcí Richard von Kühlmann, rozhovorů se však zúčastnily také delegace Rakouska-Uherska, Bulharska a Osmanské říše. Sovětská delegace navrhla, aby za základ jednání byly vzaty její teze, které vycházely z dekretu o míru: žádné násilné připojování cizích území obsazených za války, ani kontribuce, obnovení plné samostatnosti všech národů, které o ni přišly za války, a sebeurčení národů ostatních, ochrana práv menšin v multinárodních říších.¹²

Německá delegace sice souhlasila s prvním požadavkem, ale náčelník štábu vrchního velení Východ generál Max von Hoffmann použil stejnou „kartu“ jako sovětská delegace, neboť poukázal na skutečnost, že území ruské říše obsazená německou armádou nejsou etnicky ruská a že jejich odloučení od Ruska jen odráží uplatňování principu sebeurčení národů. A v této souvislosti se pokoušel zdůvodňovat německou snahu vytvářet satelitní státy v Polsku, Pobaltí a na Ukrajině.

Sovětská delegace byla úvodními rozhovory, kdy Čtyřspolek odmítl být malé ústupky, vyvedená z míry a potřebovala konzultovat v Petrohradě další postup. Jednání byla proto 29. prosince na deset dní přerušena a sovětská delegace odces-

tovala. Následujícího dne (30. prosince 1917) však vydal Trockij prohlášení adresované národům a vládám dohodových států. Jednalo se o směsici opakovaných cílů sovětské zahraniční politiky, kritiky postupu vlád jak Dohody, tak Čtyřspolku, ale také výzvě ke svržení imperialistických vlád.¹³ Bolševická strana však Trockého ústy dávala současně zastřené státům Dohody najevo, že pokud se nepřipojí k jednání v Brestu Litevském, což byla absurdní představa, sovětské Rusko se státy Čtyřspolku uzavře separátní mír.

Sovětská vláda se neúspěšně pokusila přenést rozhovory na neutrální půdu do Stockholmu a do čela delegace, která se vrátila do Brestu Litevského, postavila ráznějšího L. D. Trockého. Zde předložila řadu návrhů týkajících se především jednotlivých okrajových částí impéria, respektive aplikování práva národů na sebeurčení, které si každá strana interpretovala ve svůj prospěch, a na dotčených územích proto podporovala jiné síly. Čtyřspolek podporoval národní a separatistická hnutí, zatímco bolševická vláda uznávala naplnění práva na sebeurčení příslušného národa pouze tehdy, jestliže se jednalo o převraty místních bolševiků. Ustanovování států, v nichž vládly jiné strany než bolševická, považovala za kontrarevoluci.

V následujících dnech pokračovaly z hlediska dosažení míru neplodné diskuse a spory, v nichž sovětská delegace požadovala stažení cizích vojsk z obsazených území říše a uspořádání referend o jejich státní příslušnosti. Čtyřspolek něco podobného ovšem odmítal, žádal ustavení zákonodárných sborů příslušných národů na širokém základě a požadoval velké území ústupky, znamenající pro Rusko ztrátu Polska, Pobaltí, velkých částí Běloruska a Ukrajiny.¹⁴ Obě strany, stále ještě v konfliktu, se současně snažily posílit své pozice především právě na Ukrajině. Zde byl úspěšnější Čtyřspolek, se kterým 9. února 1918 uzavřela ukrajinská Ústřední rada tajnou dohodu (tzv. haličský protokol), v níž se představitelé Rakouska-Uherska zavazovali, že do 20. července téhož roku vytvoří v oblastech východní Haliče novou korunní zemi. O den později státy Čtyřspolku uzavřely s Ústřední radou mírovou dohodu o ukončení válečného stavu. Pro sovětské Rusko a jeho vyjednávací pozici tím vytvořily velmi obtížnou situaci.

Možnosti sovětské delegace podkopával právě všeobecný rozklad. Starou carskou armádu bolševický režim urychleně demobilizoval a novou armádu, která by byla alespoň v některých směrech schopná čelit vojskům Čtyřspolku, ještě ani zdaleka nevytvořil.¹⁵ Navíc samotná bolševická strana byla rozštěpená na stoupence a odpůrce separátního míru. Trockij, který se opět vrátil do Petrohradu, v dalším přerušení rozhovorů (8.–29. ledna 1918) prosazoval, aby se sovětské Rusko v případě ultimáta Čtyřspolku uchýlilo k politické demonstraci: podle něho mělo zastavit válku s Německem, ale mír s ním neuzavírat. Jeho představa „ani válka, ani mír“ vycházela z poněkud naivních představ, že se Němci neodváží zaútočit na sovětskou revoluci.¹⁶

Lenin však již počátkem ledna 1918 na neveřejné poradě asi 60 stranických činitelů naprosto jasně a pragmaticky vysvětloval, že je absolutně nutné nejprve bránit sovětskou revoluci a zajistit, aby se upevnila. Na této schůzi jim 8. ledna 1918 zdůraznil: „Úspěch socialismu v Rusku vyžaduje jisté doby, nejméně několika měsíců, po kterou musí mít socialistická vláda naprosto volné ruce... Základem naší taktiky teď nesmí být zásada, kterému ze dvou [Dohodě, či Čtyřspolku] je nyní výhodnější pomoci, nýbrž zásada, jak správněji a spolehlivěji lze zajistit socialistické revoluci možnost upevnit se nebo alespoň se udržet v jedné zemi tak dlouho, dokud se nepřipojí jiné země... Uzavřeme-li separátní mír, pak se v největší míře, v dané chvíli možné, osvobodíme od obou svářících se imperialistických skupin, využijeme jejich nepřátelství a války, jež jim ztěžuje dohodu proti nám, budeme totiž na jistou dobu mít volné ruce, abychom mohli pokračovat v socialistické revoluci a zabezpečit ji.“¹⁷ To byla základní Leninova linie, kterou hájil a prosazoval proti ostatním názorům v bolševické straně i názorům levých eserů, kteří chtěli vést revoluční válku.

Lenin se na předběžné poradě před zasedáním ústředního výboru RKS(b) 21. ledna i na III. všeruském sjezdu sovětů (konal se 23.–31. ledna 1918) opakovaně pokoušel dokazovat, že Rusko není v daný okamžik schopné vést revoluční válku a že šance na podporu německého proletariátu jsou slabé. Proto zdůrazňoval, že sovětská vláda má jen dvě možnosti: buď přistoupí

na vynucený mír spojený se ztrátou území, nebo povede revoluční válku a ohrozí samotnou socialistickou revoluci, jejíž obrana ovšem musela být absolutní prioritou.¹⁸ Třetí skupinu tvořili mj. leví komunisté a mimo bolševickou stranu leví eseri, kteří chtěli, aby sovětské Rusko vedlo s Německem revoluční válku. Leninovu argumentaci příliš neakceptovali, a proto Lenin opustil „ideologické pole“ a začal více zdůrazňovat obranu státních zájmů sovětského Ruska s tím, že se musí udržet do světové socialistické revoluce, a právě proto musí nyní uzavřít mír. Většinu členů ÚV však stále nepřesvědčil, např. Mojsej S. Urickij ho obviňoval z toho, že na problém války a míru hledí z pozic Ruska, a nikoliv mezinárodní revoluce.¹⁹ Lenin pro tuto chvíli vyřešil svár mezi ideologií a pragmatismem tak, že nechal na zasedání ÚV 24. ledna hlasovat nikoliv o otázce uzavření mírové smlouvy, nýbrž o možnosti všemožně prodlužovat rozhovory o uzavření míru, což ÚV nakonec schválil, ale současně odmítl schválit rezoluci levých komunistů, která vyzývala k vedení revoluční války.²⁰

Po obnovení rozhovorů v Brestu Litevském zaujala německá delegace podle instrukcí císaře Viléma II. ostrý tón. Odmítla Trockého zdržovací manévry a žádala sovětskou delegaci, aby do 24 hodin uzavřela jednání a podepsala mírovou smlouvu, která by znamenala odtržení Pobaltí. Trockij odmítl podepsat mírovou smlouvu a vyhlásil válečný stav se státy Čtyřspolku za ukončený s tím, že proto bude ruská armáda plně demobilizována.²¹ Trockého prohlášení znamenalo faktické ukončení rozhovorů, ale jejich průběh byl stejně bezvýsledný. Německo ho proto považovalo za porušení příměří a návrat k vojenským operacím, které zahájilo 18. února 1918 ofenzívou na východní frontě...

Trockij se po návratu do Petrohradu možná cítil jako vítěz, neboť ze svého pohledu našel východisko z patové situace. Německá vojska však velmi rychle postupovala hluboko do ruského území, aniž by jim v tom nějaká síla mohla zabránit. Trockého ostatně podpořili jen leví komunisté v čele s Nikolajem Bucharinem a leví eseri. Lenin to patrně za vítězství nepovažoval. Již 11. února, v době, kdy se většina sovětské delegace teprve vracela z Brestu Litevského zpět do Petrohradu, pověřil Georgije

V. Čičerina převzetím všech pravomocí lidového komisaře zahraničních záležitostí. 13. února pak Trockého jmenovala sovětská vláda předsedou komise pro zásobování potravinami a dopravy, což byla sice mimořádně důležitá, avšak v situaci, kdy se prakticky zhroutilo zásobování měst a celých severněji položených oblastí, velmi nevďěčná funkce.²² Jak zásobování, tak udržení dopravy, které bylo jeho podmínkou, mělo pro bolševický režim zcela zásadní význam. Trockij tak byl odsunut z pole zahraničních záležitostí, protože jeho postoje Lenina evidentně iritovaly.

Prohlášení německé strany, že přerušuje příměří a obnovuje vojenské operace, okamžitě oživilo spory v bolševické straně. Zasedání Ústředního výboru, které proběhlo 17. a 18. února zprvu odmítlo vyslovit souhlas s Leninovou rezolucí, která povolovala uzavření míru podle německých podmínek. Teprve později, po dlouhých sporech a hádkách a pod vlivem přicházejících informací o německém útoku ÚV takovou rezoluci schválil. Avšak 23. února se seznámil s novým německým ultimátem a podmínkami míru: sovětská vláda měla souhlasit s nezávislostí Pobaltí, Ukrajiny a Finska, stáhnout odtud svá vojska i rudé gardy, vrátit Osmanské říši východní Anatolii, demobilizovat své armády, jak carskou, tak nově formovanou Rudou armádu, opět obnovit platnost rusko-německé obchodní smlouvy z roku 1904, která by byla doplněna zárukami nerušeného vývozu surovin a potravin, o které mělo Německo eminentní zájem. Rusko se mělo současně zavázat, že zastaví jakoukoliv propagandu proti státům Čtyřspolku.

Lenin musel opět dokazovat, že na vedení revoluční války nemá bolševický režim ani armádu, ani sílu, a že ani zdaleka nekontroluje celé území země. Požadoval, aby sovětské Rusko přijalo německé ultimátum, a prý dokonce hrozil, že jinak rezignuje na funkci hlavy státu i bolševické strany. Po další velmi vyhrčené diskusi prosadil ve vládě ještě 23. února své stanovisko, které znamenalo přijetí německých podmínek, a po nových sporech byl předsedou nové sovětské delegace, která 25. února odcestovala do Brestu Litevského, jmenován Grigorij J. Sokolnikov.²³

Po příjezdu do Brestu (28. února) však delegace obdržela nové, dodatečné požadavky, a to aby předala Osmanské říši provincie

Kars, Ardahan a Batumi v podhůří Kavkazu, i když se jednalo o regiony, které turecká armáda neměla obsazeny. Sokolnikov sice napadl podmínky míru, ale jednal z pozice slabšího, a proto dostal na výběr: buď podepsat mír tak, jak ho určil Čtyřspolek, nebo pokračovat ve válce. Vzhledem k tomu, že již nebylo o čem dále jednat, podepsal Sokolnikov 3. března 1918 dokumenty, které předtím označil za anexionistický a imperialistický mír, k němuž bylo Rusko donuceno.

Podmínky brestlitevského míru, který sovětské Rusko uzavřelo s Německem, Rakouskem-Uherskem, Osmanskou říší a Bulharskem, obsahovaly vskutku drsná ustanovení: dohoda sice ukončovala válku a obnovovala diplomatické vztahy mezi Ruskem a Čtyřspolkem, ale Rusko se zavazovalo demobilizovat armádu a slíbilo, že se nebude vměšovat do vnitřních záležitostí a teritoriálních změn na bývalých územích ruské říše. Zavazovalo se totiž, že uzná nezávislost Polska, Ukrajiny, Litvy, Lotyšska, Estonska, Finska a velké části Běloruska a dále Persie a Afghánistánu. Provincie Kars, Ardahan a Batumi v Zakavkazsku mělo předat Osmanské říši a současně zaplatit velké válečné náhrady ve zlatě (reparace ve výši 6 miliard marek) a v dodávkách potravin nezatížených cly a svůj zahraniční obchod prakticky podřídit plné německé kontrole. Rusko tak rázem přišlo o území o rozloze 780 tisíc km², na němž žilo asi 56 milionů lidí. Na ztracených územích se ale také nacházelo více než 32 % orné půdy, čtvrtina ruské železniční sítě, třetina textilního průmyslu; mj. se zde dobývalo 89 % černého uhlí, 73 % železa, bylo zde 54 % průmyslu ruské říše (1 073 průmyslových podniků) a asi 40 % všech průmyslových dělníků bývalé ruské říše.²⁴

Přes těžké ztráty brestlitevský mír vymanil sovětské Rusko z války, kterou nemohlo dále vést, a umožnil bolševickému režimu nezbytně potřebnou „přestávku“ (*peredyšku*), aby se mohl soustředit na vnitřní záležitosti. Samotný mír a další dohody z léta 1918 vypověděla sovětská vláda po uzavření příměří s Německem (11. 11. 1918) v polovině listopadu a de iure ho anulovala pařížská mírová konference v roce 1919.

Rozhovory v Brestu Litevském začaly z bolševické strany zprvu s jistým idealisticko-ideologickým nábojem, s vírou v povstá-

ní a revoluci v Německu, kterou si většina bolševických vůdců včetně Lenina udržovala i nadále, ale také zcela pragmaticky se záměrem vymanit „v zájmu revoluce“ Rusko z války. Skončily z Leninova hlediska, které ovšem prosazoval jen obtížně, zcela realisticky úpornou snahou uzavřít mír za jakýchkoliv podmínek, odvrátit německou hrozbu režimu a získat čas ke konsolidaci bolševické vlády. Musel však čelit silnému odporu jak v samotné RKS(b), tak u levých eserů, kteří na protest proti podepsání míru opustili jeho vládu. Jejich odpor proti „umírněné“ a pragmatické politice bolševického režimu byl natolik silný, že se počátkem července uchýlili k přímé akci. Zavraždili německého vyslance hraběte Wilhelma von Mirbacha a vyvolali protibolševické povstání, které bylo jednotkami věrnými Leninově vládě potlačeno. Bolševičtí předáci se velmi obávali německé reakce na vraždu vyslance, avšak Berlín neměl zájem na vyostřování vztahů.

Jak silný byl podpor proti brestlitevskému míru, se ukázalo jak při jeho schvalování na Všeruském ústředním výkonném výboru, kde byl schválen jen těsnou většinou 116 hlasů, proti bylo 85 a 26 členů se zdrželo hlasování, tak při jeho ratifikaci IV. mimořádným sjezdem sovětů (14.–16. 3. 1918), kdy se proti ratifikaci míru postavila asi polovina delegátů.²⁵

Lenin nechal schválit brestlitevský mír také VII. mimořádným sjezdem bolševické strany, který se konal již 6.–8. března. Delegáti neměli k dispozici text mírové smlouvy, ale po bouřlivé diskusi mír schválili s tím, že ho považují jen za oddychovou přestávku, která dává sovětské vládě možnost využít této příležitosti k přípravě na útok imperialismu na sovětskou socialistickou republiku. Sjezd ovšem nařídil svoje usnesení nazvané „O válce a míru“ tajit s tím, že veřejnosti mělo být oznámeno pouze krátké sdělení, že se vyslovil pro ratifikaci míru.²⁶

Lenin sám na sjezdu musel přiznat: „Pokud by naše revoluce zůstala osamocená, [...] neměla by naději [na úspěch].“ A souhlasil s názorem N. Bucharina – i když je zde otázka, do jaké míry tomu skutečně věřil, byť se ve světle jeho dalších postojů zdá, že ano – že ruská revoluce bude buď poražena, nebo ji zachrání světová revoluce.²⁷ Byl však pro tento okamžik nucen konsta-

tovat, že není jasné, kdy revoluce v Německu zvítězí. Nejistota ohledně schopnosti režimu „přežít“ se promítla také do rezoluce VII. mimořádného sjezdu, která zdůraznila, že „sjezd vidí nej-spolehlivější záruku upevnění socialistické revoluce, která zvítězila v Rusku, jediné v tom, že bude přeměněna v mezinárodní dělnickou revoluci“.²⁸

To však byla teze, která se opakovala ve většině vystoupení s tím, že v praxi nebylo zřejmé, kdy k revoluci v Německu dojde. A právě tato nejistota patrně převládla a přiměla Lenina prosazovat velice nevýhodný a pokořující mír s Čtyřspolkem. Dohodové státy na konferenci předsedů vlád a ministrů zahraničních věcí Velké Británie, Francie a Itálie, která se konala 15. a 16. března, odmítly ratifikaci brestlitevského míru jako jednostrannou kapitulaci Ruska a likvidaci východní fronty a uvažovali o přímé vojenské intervenci na severu Ruska a na Dálném východě. Největší naděje vkládali do intervence v oblasti Murmanska.²⁹

Bez ohledu na těžké spory v bolševické elitě ohledně míru se Čtyřspolkem se zdá, že sovětská zahraniční politika byla v následujících měsících více ovlivněna ideologicky a očekáváním revoluce v Německu. Jejím projevem bylo i založení Komunistické internacionály (Kominterny, KI) v následujícím roce, jejíž aktivity měly stimulovat rozmach socialistických revolucí na světě, i když větší činnosti začala vykazovat až od roku 1920, ale také Leninovy představy z podzimu 1918 o nadcházející revoluci v Německu a nutnosti ji všemožně podpořit.³⁰

Právě sázka na německou revoluci se stala jedním z faktorů, které na podzim 1918 opět sjednocovaly bolševické předáky. I když se nerealizoval vývoj v Německu podle scénáře, který předpokládal Lenin a další bolševičtí předáci, a moci se nechopili leví socialisté, nikdo v bolševické straně nezpochybnil samotný strategický koncept světové revoluce. Pouze sáhli k taktickým závěrům, kterými zdůvodňovali neúspěch.³¹ V budoucnosti se tento koncept pokoušeli uplatnit ještě několikrát, byť se stejnými neúspěchy. Nicméně se stal stálou mantrou v propagandě jejich ideologických západních protivníků, i když již dávno neplatil a bolševická strana od poloviny 20. let akcentovala jinou strategii.

FORMOVÁNÍ LIDOVÉHO KOMISARIÁTU ZAHRANIČNÍCH ZÁLEŽITOSTÍ

Když se bolševická strana chopila moci, programově nepřebírala dřívější, carské, a tudíž imperialistické instituce a úřady, a to i kdyby s ní jejich osazenstvo spolupracovalo, což ve velké většině případů ani neplatilo. Staré instituce považovali bolševici za nereformovatelné pro nové úkoly diktatury proletariátu a hodnotili je jako a priori nepřátelské vůči sovětské moci, která je proto musela zlikvidovat. Místo starých musela vybudovat svoje vlastní instituce, s novými lidmi a adaptované na její zcela novou politiku. V revolučním zápalu nicméně zprvu ani nepovažovali např. klasickou diplomacii za důležitou, neboť chtěli šířit revoluci. Diplomacie jim splývala s tajnými schůzkami a s imperialistickými dohodami či spiknutími a stála jakoby v protikladu k jejich deklarovaným principům otevřené diplomacie, založených na principech proklamovaných zvláště dekretem o míru. Realita je však přiměla (a Trockého zvláště) k revizi postojů a jen tak mohlo začít vyjednávání v Brestu Litevském.

Vzhledem k tomu, že většina diplomatů a úředníků carského ministerstva odmítla pracovat pro bolševickou vládu, našli její zmocněnci, profesionální revolucionáři Ivan A. Zalkind a Nikolaj G. Markin, prostory ministerstva prázdné. Problém vyřešili různě: stávající zaměstnanci dostali rozkaz nastoupit do práce, jinak jim hrozilo zatčení a soud před revolučními tribunály. Zmocnili se klíčů od archivů s tajnými materiály, šiframi i finančními prostředky. Na přelomu let 1917 a 1918 se však začal formovat nový aparát NKID. Jeho řídicí místa zaujali příslušníci bolševické strany, případně ještě také leví eseri. Stávající vyslanci, konzulové a další pracovníci v zahraničí byli jednorázovým aktem 9. prosince 1917 propuštěni.³² Od námořnictva a hlavního námořního štábu sem přišli šifranti a další technici. Koncem roku 1917 měl nový NKID 125 zaměstnanců v 17 odděleních.³³

Jejich hlavní náplní práce bylo zprvu publikování tajných dokumentů Dohody, ale také problém rozhovorů v Brestu Litevském. Základní rozhodnutí sice činily orgány bolševické strany, především pléna Ústředního výboru, avšak vlastní rozhovory

vedly delegace komisariátu a vyžadovaly množství přípravných prací, zajištění spojení, šifrování atp. Složení delegací se sice měnila, avšak rozhodující zastoupení v nich získali členové bolševické strany, mj. Adolf A. Joffe, Grigorij J. Sokolnikov, Lev Karachan a ve vlastním komisariátu pak náměstek Trockého a v řadě ohledů jeho protiklad Grigorij V. Čičerin, který po Trockého rezignaci na funkci převzal 30. května vedení komisariátu. Původní profesionální diplomat šlechtického původu ovládající pět jazyků, menševik a posléze revolucionář blízký Leninovi, který vstoupil do bolševické strany až po Říjnové revoluci, začal budovat komisariát na profesionálních základech.

Jeho příchod znamenal zásadní posun od revolučního amatérismu k profesionální diplomacii a Čičerin již v průběhu roku 1918 vytvořil z NKID solidní a kompetentní komisariát zahraničních záležitostí realizující rozhodnutí stranických orgánů.³⁴ V samotném komisariátu hrálo důležitou roli kolegium, složené zprvu z Čičerina a jeho náměstka Maxima M. Litvinova, starého bolševika, s nímž měl Čičerin silně napjaté vztahy, specialisty na Dálný východ L. M. Karachana, později také Viktora L. Koppa, ale také Joffea a dalších. Mezi nimi komisař vystupoval jen jako primus inter pares. Vnitřně se komisariát členil na teritoriální, tematické a technické odbory. V polovině 20. let zaměstnávalo ústředí komisariátu celkem 450 až 550 zaměstnanců.³⁵ Z komisariátu se rychle stal respektovaný úřad, který

navenek hájil zájmy sovětského Ruska a posléze Sovětského svazu a jehož prostřednictvím se realizovaly jeho oficiální vztahy s cizinou.

Během začínající občanské války však Dohoda stahovala ze sovětského Ruska své diplomatické zástupce (25. července 1918) a po tzv. čeljabinském incidentu, který do ní „vtáhl“ československé legie, daly dohodové státy nótou vládě sovětského Ruska ze 4. června 1918 jasně najevo, že jakýkoliv pokus odzbrojit československé legie bude Dohoda považovat za akt namířený proti ní. Již o den dříve (3. 6.) projednala Nejvyšší vojenská rada Dohody memorandum 31 o spojenecké intervenci v ruských přístavech na pobřeží Severního ledového oceánu (Murmansk, Archangelsk), které předpokládalo jejich obsazení britskými, francouzskými, americkými či italskými vojsky. Cílem intervence na severu (Baltské a Černé moře ještě ovládal Čtyřspolek) bylo ovládnout komunikace spojujících přístavy s centrálním Ruskem, poskytnout součinnost a podporu spojenecké intervenci na Sibiři a zajistit přepravu československých a srbských jednotek do Francie na západní frontu. Konečné řešení o intervenci Dohody na ruském severu padlo o měsíc později, 3. července.³⁶

Leninova vláda, pokoušející se čelit útokům protivníků, se stále ještě formující se Rudou armádou a nyní také čelící hrozbě intervence Dohody, dospěla s Německem, jemuž celkem vyhovoval stav na východní frontě, pokud je možné vůbec hovořit o frontě jako takové, v létě 1918 k další sérii vzájemných dohod, z nichž některé byly pro sovětský režim i výhodné. Vzhledem k celkovému vývoji války však již fakticky nevstoupily v platnost.³⁷ Za gesto vůči bolševickému režimu je možné považovat rozkaz císaře Viléma II. z 23. června, aby se německé jednotky na východě zdržovaly vojenských akcí, což umožnilo Leninově vládě přesunout několik desítek tisíc svých stále ještě nepočtených vojáků a množství techniky od Petrohradu a dalších oblastí a nasadit je na své východní frontě, kam se přesunulo těžiště občanské války.³⁸

Německu jistě vyhovovala spíše taková vláda v Rusku, která by byla pohlcena vnitřními problémy a zneprátelená s Dohodou, než riziko, že by se jiná vláda pokusila obnovit východní frontu

(i když v rozvrácené zemi propadající se do chaosu to bylo sotva možné) a vyjít vstříc Dohodě. Manévrovala ovšem také bolševická vláda, které dohody přinesly mj. zastavení německé podpory bílým vojskům či tureckým jednotkám v Zakavkazsku. Lenin stále operoval se svojí oblíbenou teorií rozporů. Již v polovině května 1918 zdůrazňoval, že tyto rozpory vyústily v imperialistickou válku, v níž rozlišoval dvě hlavní animozity: mimořádně silnou mezi Velkou Británií a Německem a pak zastřenou mezi Japonskem a Spojenými státy. Při řadě příležitostí proto zdůrazňoval, že sovětskou politikou musí být lavírování, využívání rozporů a snaha podřídit všechno tomu, „abychom okamžik, kdy se proti nám spojí mezinárodní imperialismus, o několik týdnů oddálili“.³⁹

V tuto chvíli však u Lenina, který se zotavoval z atentátu, jenž na něho podnikla eserka Fanja Kaplanová počátkem září, dominovala idea světové revoluce, a hlavně očekávání a podpora revoluce v Německu, které z hlediska bolševické ortodoxie mělo jeden ze základních předpokladů k revoluci, totiž početnou a vyspělou dělnickou třídu a levé křídlo v sociálnědemokratické straně. Sovětskou vládu po navázání diplomatických vztahů zastupoval v Berlíně profesionální revolucionář Joffe, který udržoval tak těsné vztahy s německou sociálnědemokratickou stranou, že ho německá vláda za podvratnou činnost ještě na podzim 1918 vyhostila i se spolupracovníky ze země.⁴⁰

Německá kapitulace, pád císařství a nástup německé sociálnědemokratické strany k moci vytvářely zdánlivě příhodnou situaci. Němečtí socialisté ale byli rozděleni do tří proudů, z nichž nejradikálnější, který si říkal spartakovci a byl veden schopnými revolucionáři Karlem Liebknechtem a Rosou Luxemburgovou, vytvářel zárodek pozdější německé komunistické strany. V lednu 1919 se sice pokusili v Berlíně dostat k moci, ale většina sociálnědemokratické strany a vláda se postavily proti. Pokus o převrat byl potlačen a vůdcové spartakovců zavražděni.

Opět se ukázalo, že pokusy o revoluční akci nenacházejí masovější podporu a že strach z bolševismu zabránil německým majetnějšími vrstvám i rolníkům podpořit revoluci, kterou tak očekával Lenin. Ten již za první světové války předpokládal,

že zničí II. internacionálu, a Moskva, aby urychlila diferenciaci sociálnědemokratických stran a vznik komunistických po vzoru bolševické a aby fedrovala socialistické revoluce ve světě, založila, přes některé námitky spartakovců, počátkem března 1919 Komunistickou internacionálu (KI, Kominternu).

Prvního, zakládajícího sjezdu KI se kvůli občanské válce zúčastnili v podstatě jen delegáti vyslaní samotnou bolševickou stranou. Nicméně RKS(b) vytvořila druhou linii zahraniční politiky sovětského Ruska a pak i Sovětského svazu. Ta byla vedena snahou oslabovat a destabilizovat kapitalistický, z jejího pohledu nepřátelský svět použitím subverze. Obě linie, v podstatě klasická diplomacie, zahraniční politika sovětského státu a současně využívání Kominterny, komunistických, levicových a levičáckých stran, byly protikladné a neslučitelné. V politických kruzích vyspělých států nutně vyvolávaly akce KI nedůvěru vůči oficiální politice a diplomacii Moskvy, nehledě na škody, které jí způsobily již v počátku excesy, jichž se dopustila po říjnu 1917.

Celkově byly první kroky sovětské zahraniční politiky určovány směsicí ideologie, utopických očekávání revolucí, realismu a zcela pragmatické politiky.

PAŘÍŽSKÁ MÍROVÁ KONFERENCE A RUSKO

Koncem roku 1918 se v Paříži shromažďovali dohodoví státníci, aby uzavřeli mír se státy Čtyřspolku, vytvořili základy nového světového pořádku a založili celosvětovou organizaci, která měla dbát o zachování míru na světě, Společnost národů (SN). Rozhodující vliv na formulování mírových podmínek s poraženým Čtyřspolkem měli ovšem Georges Clemenceau, předseda vlády Francie, jeho britský protějšek David Lloyd George, americký prezident Woodrow Wilson, který necelý rok předtím formuloval svých 14 bodů, jež se měly stát základem nového poválečného uspořádání, a italský ministerský předseda Vittorio Orlando. Jejich postoje ohledně účasti sovětského Ruska na konferenci se dost podstatně rozcházel. Wilson se vyslovoval pro to, aby Rusko bylo do Paříže pozváno s tím, že skutečné mírové uspořádání není bez Ruska možné. Britský ministerský předseda

Lloyd George s ním v podstatě souhlasil, i když se konzervativní kruhy v obou zemích obávaly šíření komunismu.⁴¹ Clemenceau se však rozhodně postavil proti. Varoval před šířením komunismu mj. do Pobaltí a Polska, ale také do Itálie. Zastával názor, že bolševismus je hrozbou pro Evropu a že může být snadno zastaven silou. V tom ho plně podporoval vrchní velitel francouzské armády maršál Ferdinand Foch, který naléhal na rychlé uzavření míru s Německem, tak aby Spojenci mohli s použitím amerických vojsk, která se vylodila na Dálném východě ve Vladivostoku, zlikvidovat sovětské Rusko.

Sovětská strana sama zdůrazňovala, že žádá o ukončení spojenecké intervence a že chce navázat normální diplomatické a obchodní vztahy s Evropou. Wilson se ještě pokusil o zprostředkování, v březnu 1919 vyslal do Moskvy atašé amerického vyslanectví ve Francii Williama C. Bullitta, který jednal s Leninem a dalšími bolševickými předáky a přivezl zpět sovětský návrh na ukončení občanské války. Na něj však již spojenečtí politici nereagovali. Z americké strany přišel také vlastně poslední plán, který navrhli Herbert Hoover, spojenecký administrátor pro zásobování potravinami (Allied Food Administrator), a norský polárník Fridtjof Nansen. Navrhovali, aby obě strany ruské občanské války přistoupily na příměří tak, aby bylo možné dopravit do oblastí postižených hladem potraviny. Dohoda návrh s váháním akceptovala. Proti se postavili bělogvardějci i sověti. Ti plán označili za spiknutí, které je má zbavit vítězství ve válce. Definitivně ho „pohřbila“ francouzská strana, která ho označila za podporu sovětům a požadovala, aby pomoc šla jen do oblastí kontrolovaných bílými. Dohodoví spojenci tehdy ještě věřili ve vítězství bílých, konkrétně Kolčaka, kterému 26. května 1919 slíbili dodávky výzbroje i výstroje.

Pařížská mírová konference proto proběhla bez účasti sovětského Ruska. Zvláště se to týkalo Versailleské mírové smlouvy s Německem, která na něj uvalila tvrdé podmínky, ale také s Osmanskou říší, resp. Tureckem Kemala Atatürka. Intervence Dohody a její podpora protivníků na život a smrt v ruské občanské válce, neúčast Ruska na mírové konferenci (i když si Lenin a ostatní sotva mohli činit naděje, že budou – vzhledem

k postojům ohledně míru s Čtyřspolkem a dalším krokům – na konferenci pozváni), ale také stále obavy z útoku kapitalistických zemí proti sovětskému Rusku vyústily v zásadě záporný postoj Moskvy vůči poválečnému, tzv. versailleskému uspořádání i Společnosti národů. V ní spíše spatřovali platformu pro zformování protisovětské aliance, byť s některými orgány SN Moskva ad hoc spolupracovala.⁴²

Rok 1919 byl pro vývoj občanské války v Rusku přelomový. Sovětům se podařilo odrazit útoky bílých. Kolčakova vojska byla zatlačována Rudou armádou, z které se již stala bojeschopná síla, z Povolží k Uralu a pak i za něj. Odrazila také velmi nebezpečný Děnikinův útok z jihu směrem na sever proti střednímu Rusku a Moskvě a na podzim sama přešla do protiútku. Na vrcholu útoků bílých jednotek, kdy byla existence bolševického režimu ohrožena, navrhla Moskva 11. října 1919 Čičerinovými ústy pobaltským státům, Finsku a Polsku mír. Poláci, kteří dříve kvůli obavám z velkoruského nacionalismu bělogvardějců nepodpořili Děnikina, sovětský návrh odmítli, i když Moskva byla ochotna udělat značné ústupky. V polovině prosince 1919 proto přistoupili pouze na příměří.⁴³ Současně požádali své dohodové spojence o dodávky výzbroje a výstroje a o finanční prostředky na její nákup.

Klíčovým problémem byla otázka stanovení polsko-ukrajinských hranic. Spojenecká Nejvyšší rada schválila 8. prosince 1919 východní hranice Polska v podstatě po etnické linii, oddělující území osídlená Poláky od území s Ukrajinci a Bělorusy (později zvaná Curzonova linie). Polská vláda, která si činila nároky na bohatá východní ukrajinská území, jež bývala součástí polsko-litevského státu, ji odmítla akceptovat. Současně Varšava posilovala své pozice na Ukrajině. V dubnu 1920 uzavřela s exilovou vládou Ukrajinské lidové republiky řadu dohod, v nichž sice uznala Symona V. Petljuru za hlavu ukrajinského státu, avšak polsko-ukrajinská hranice podle ní měla vést podle linie z roku 1772, tedy výrazně východněji, než šla Curzonova linie. Současně ovšem dohody podřizovaly ekonomiku Ukrajiny i její malou armádu Polsku.⁴⁴ Ukazovalo se, že Polsko se připravuje k vojenskému řešení. Ostatně i Lenin dal již koncem února

1920 velení Rudé armády příkaz, aby stáhla co nejvíce jednotek z východní fronty na západní, neboť se sovětské Rusko „musí připravit na válku s Polskem“.⁴⁵

Omezené vojenské akce podnikla polská armáda již začátkem března 1920, avšak teprve 25. dubna zahájila plný útok. Válečné operace postupovaly velmi rychle a již 6. května dobyly polské jednotky Kyjev a vytvořily si i předmostí na levém břehu Dněpru. Vpád již tradičního nepřítele na Ukrajinu vyvolal vlnu ruského nacionalismu, která napomohla mobilizaci sil do Rudé armády. Ta protiútokem vrátila na začátku června frontu v podstatě na linii z počátku konfliktu. Moskva pak rozhodla o dalším postupu, o útoku do hloubi vlastního polského území, k Varšavě. Tísnná polská vláda se nyní obrátila o pomoc k Dohodě s tím, že uznává Curzonovu linii za svoji východní hranici. Dohodoví spojenci proto poslali 11. července Moskvě tzv. Curzonovo ultimátum. Požadovali v něm, aby Rudá armáda zastavila svůj postup a stáhla se o 50 kilometrů na východ od Curzonovy linie. Sovětská vláda ho, nepochybně pod dojmem svých dosavadních úspěchů a v naději na další, odmítla s tím, že bude jednat o hranicích pouze s polskou vládou, a to bez prostředníků.

Vyčerpané jednotky Rudé armády sice dospěly až k Varšavě, avšak již neměly sílu ji dobýt. Navíc se dopustily těžké strategické chyby, neboť se směry postupu obou frontů Rudé armády (západního a jihozápadního) na polském území od sebe vzdalovaly a mezi jejich veliteli a vrchním velením došlo k těžkým sporům. Polská armáda využila příležitosti a zaútočila do boku sil Rudé armády u Varšavy a donutila ji k rychlému ústupu, který skončil až v září, kdy se linie fronty stabilizovala na linii, jež vedla stovky kilometrů na východ od demografického rozhraní a od Curzonovy linie. Řížským mírem z 18. března 1921 se tato linie stala na příštích téměř dvacet let sovětsko-polskou hranicí.⁴⁶

Za sovětsko-polské války zcela propadl jeden z nejdůležitějších nosných pilířů marxistické teorie, totiž teze o proletářském internacionalismu. Lenin se těžce zklamal v očekávání, že polští dělníci podpoří, vedeni proletářským internacionalismem, Rudou armádu. Stal se však pravý opak. Z Leninova hlediska proje-

Sovětské Rusko (SSSR) 1918-1938

- 1. Finsko (nezávislost 1917)
- 2. Estonsko, Lotyšsko, Litva (nezávislost 1918)
- 3. Polsko (nezávislost 1918)
- 4. Besarbie, připojena Rumunskem 1918
- Tzv. Střední Litva obsazená Polskem 1920
- Evropská hranice Ruska 1914
- — — Curzonova linie
- Hranice SSSR 1938

vili buržoazní nacionalismus a plně podpořili po více než století opět samostatný polský stát i jeho vládu a postavili se na odpor moci, která je měla osvobodit od vykořisťování.

Potom co se Rudá armáda musela stáhnout z Polska, někteří bolševici (mj. Lev Karachan) navrhovali útok na Persii, jejíž

ovládnutí by otřáslu Velkou Británií a otevřelo cestu k útoku proti Britské Indii či proti Turecku. Lenin podobné rady odmítl a sovětské Rusko naopak zastavilo svoji podporu revolucionářům v severním Íránu (v Gílánu). Revoluční válka nebyla pro zcela vyčerpané sovětské Rusko na pořadu dne a Lenin se pokusil separovat konečný cíl, tj. světovou revoluci od každodenní politiky sovětského státu. Zjednodušeně: revoluce měly být napříště záležitostí Kominterny a zahraniční vztahy záležitostí státu, věcí lidového komisariátu zahraničních záležitostí. V praxi se ale ještě dlouho oba směry mísily a na sovětských zastupitelských úřadech často pobývali agenti Kominterny, což vyvolávalo hořké stížnosti Čičerina, neboť jejich aktivity působily proti snaze navazovat normální obchodní a diplomatické vztahy s vyspělými státy.

Koncem října a v listopadu 1920 dobyly jednotky Rudé armády poslední větší útočiště bílých na Krymu a donutily Vrangela, posledního velitele větších bílých uskupení, k evakuaci do ciziny. S ním v této fázi uprchlo před bolševickým režimem na 145 tisíc lidí. Celkem se ovšem do ciziny uchýlily asi 2 miliony uprchlíků.⁴⁷ Občanská válka skončila, a i když boje v menší míře ještě trvaly, nemohly již nic změnit na jejím výsledku.

NEP A ZAHRANIČNÍ POLITIKA

Země vyšla ze dvou válek a válečného komunismu zdevastovaná a s obrovskými lidskými ztrátami. Výroba veškerého průmyslu klesla na necelou třetinu předválečného stavu, a to ve srovnání s ostatními mocnostmi již tehdy zaostávala. Železniční systém, tak důležitý pro velkou zemi, se prakticky rozpadl, čtvrtina zemědělské půdy zůstávala neobděláná a produkce obilí v roce 1920 klesla na pouhou polovinu. Když v roce 1921 postihla řadu oblastí sucha, neúroda vyústila ve velký hladomor, jenž postihl asi 35 milionů lidí, z nichž asi milion lidí zemřelo. V zemi řádily epidemie nakažlivých nemocí.⁴⁸

Rozvrat doprovázený řadou povstání, včetně známého v Kronštadu v zimě 1921, donutil bolševickou stranu a Lenina osobně, aby se vzdali politiky válečného komunismu a na X. sjez-

du RKS(b) v březnu 1921 přijali Novou ekonomickou politiku (NEP), která byla zaměřena na obnovu země s využitím prvků soukromého vlastnictví (zemědělství, řemesla a malý průmysl, maloobchod, částečně i velkoobchod) a tržních vztahů. Rolníci platili fixní daň z půdy, nejprve v naturáliích, po měnové reformě v roce 1924 daň peněžní, s přebytky nakládali podle vlastní vůle. Malý průmysl a řemeslnické dílny byly předány zpět původním majitelům, nebo pronajaty soukromým podnikatelům. Vznikla tak smíšená ekonomika, v níž si stát ponechal kontrolu nad tzv. velkým průmyslem (velké podniky, doly apod.), i když i ten fungoval podle tržních mechanismů, dále režim kontroloval peněžní systém, kterým mohl ovlivňovat hospodářský vývoj, a ponechal si po řadě diskusí a sporů také monopol zahraničního obchodu, který mu dovozoval kontrolovat vývozy i dovozy.⁴⁹ Výsledkem byla rychlá obnova ekonomiky, zvláště zemědělství, která v letech 1926–1927 dosáhla předválečné úrovně roku 1913. Nicméně ve srovnání s ostatním světem se jednalo právě jen o úroveň tohoto roku, vyspělé země již do poloviny 20. let pokročily ve svém rozvoji výrazně dále, a proto se hospodářská a technologická propast mezi vyspělými státy a SSSR spíše zvětšila než naopak.

Jednou z podmínek úspěšné obnovy a vlastně fungování NEPu byla normalizace vztahů s kapitalistickou cizinou. Režim se jí sice obával, avšak současně ji naprosto nezbytně potřeboval k obnově a rekonstrukci země. Musel s kapitalistickými státy navázat alespoň obchodní vztahy, aby měl možnost z vyspělých zemí dovážet techniku a technologie a své dovozy financovat vývozem obilí či surovin, ale také aby mohl získávat v cizině půjčky.

V letech 1917 až 1922 strategii sovětské zahraniční politiky vytvářel a koordinoval Lenin, který se snažil využívat – někdy vysněných, někdy skutečných – britsko-francouzských rozporů. Hlavním cílem bylo prolomit úplnou zahraničněpolitickou izolaci sovětského Ruska, které se ve všech směrech programově odlišovalo od kapitalistických zemí a bylo s nimi nekompatibilní. První malý krok v tomto směru vytvořily mírové dohody s pobaltskými státy: v únoru 1920 s Estonskem a v létě s Lotyšskem a Litvou, kterými Moskva uznala jejich nezávislost, obě strany

ukončily nepřátelství a zavázaly se nevmešovat se do záležitostí druhé strany. Estonsko se na čas stalo pro sovětské Rusko navíc „oknem do světa“. V říjnu pak Finsko uznalo sovětské Rusko a příměří ukončilo sovětsko-polskou válku. Podle zmíněné Říšské dohody z 18. března 1921 obě strany určily své hranice a vyměnily si diplomatická zastoupení.

Moskva využila také anglo-afghánského napětí a uzavřela s Afghánistánem v roce 1921 smlouvu o přátelství, byť Afghánistán (stejně jako Persii) někteří bolševici a Kominternu považovali za možné nástupiště k podryvné činnosti vůči Britské Indii. Zde po neúspěchu sověty (či spíše Kominternou) podporované revoluce v Gílánu (1919–1921) sovětská vláda uzavřela v únoru 1921 podobnou smlouvu s Persií, která předpokládala – pokud by tak učinila i Velká Británie – stažení sovětských vojsk ze země. Později (1925) uzavřela Moskva konečně smlouvu o přátelství a neutralitě s kemalistickým Tureckem.

Pro Moskvu měly všechny dohody značný význam nejen v závažku vzájemného neútočení, ale především v tom, že se signatáři zavazovali, že na svém území nepovolí aktivity exilových vlád operujících proti druhé straně a že nepovolí ani působení exilových organizací. Vytvářela si tak pásmo nárazníkových států a dosáhla vytvoření obranné linie na své jižní hranici. Skončila také tzv. Velká hra, boj o vliv v oblasti mezi Ruskem a Velkou Británií, který zatěžoval jejich vztahy od konce 19. do počátku 20. století.⁵⁰

Smlouvy byly sice pro Moskvu cenné, neboť v jisté míře narušovaly její izolaci a ze strategického hlediska „kryly“ její křídla na severovýchodě a na jihu. Ukazovaly současně, že jak Lenin, tak Čičerin preferují navazování diplomatických a dalších vztahů, jež by posílily nacionalistické režimy v uvedených zemích. Navázání vztahů mělo ovšem současně nepřímo oslabovat postavení Velké Británie v daných státech, které mohly přebíhat mezi Londýnem a Moskvou, což vytvářelo manévrovací prostor i pro Moskvu. Nejdůležitější byly však vztahy se Západem a s vyspělými státy.

Britský ministerský předseda David Lloyd George, který se stavěl kriticky vůči spojenecké intervenci, se nyní vyslovoval